

ГЛИНЕНИЯТ ЦАР

© Добромир Байчев, *автор*

© Дамян Дамянов, *художник на корицата*

© Сиела Норма АД

София • 2020

ISBN: 978-954-28-3205-8

ДОБРОМИР БАЙЧЕВ

ГЛИНЕНИЯТ ЦАР

ВСИЧКИ СМЕ НАПРАВЕНИ ОТ ГЛИНА

Дебатът за българските исторически романи е като буря под повърхността – съществува, вихри се, но все още не сме се фокусирали истински върху него. Това се отразява най-вече върху критериите за възприемането им – те са размити и противоречиви, зависят не толкова от литературната и фактологическата стойност на книгите, колкото от личната перцепция, от персоналния читателски ракурс.

Това противоречие обхваща не само класическите исторически романи, написани през миналия век, но засяга с особена острота опитите на съвременните български писатели да създадат адекватна картина на българската история – близка или далечна.

В този контекст появата на книгата „Глиненият цар“ е истинско събитие.

Това не е шумно обговарян роман, въпреки че беше номиниран за първата Европейска литературна награда „Димитър Димов“. Но е важна книга, една от малкото, които успяват да погледнат към тъмната ера на сталинистката епоха у нас, без да изпаднат в дидактичност и патетика.

Еlegantна родна реплика на „Шахматна новела“ на Цвайг, книгата на Добромир Байчев успява да създаде атмосфера на абсолютно разбиране за епохата. Гестаповските ужаси са заменени с грозната действителност на социалистическите лагери на смъртта. Действието

се развива почти изцяло в лагера „Белене“ на остров Персин, концентрирано в няколко образа, сред които изпъкват двама герои – докторът лагерист Айранов и съветският офицер от НКГБ Тархов. Целият роман е изграден като шахматна партия, в която всеки герой има своя аналог сред черно-белите фигури. Всеки сюжетен възел може да бъде описан с шахматен ход, включително пълното преобразяване на Тархов в хода на действието.

„Глиненият цар“ е много кинематографична книга. Нарастващата експресивност тече по законите на киноезика – на пулсации, изчислени точно в психологическия ритъм на възприятие. Роден като киносценарий, създаден от режисьор, текстът се е трансформирал в богата литература, влязъл е в дълбочини, които са трудно достижими за филм. Дори е изненадващо, че това е дебютен роман – умението на Байчев да използва литературния инструментариум и нюансите на езика, е впечатляващо.

Няма нищо излишно в наратива, никакви отклонения, никакъв опит да се каже повече от необходимото. Байчев е овладял изцяло спонтанната човешка склонност към директна осъдителност. Всичко е оставено на читателя, той е този, който раздава присъдите. И като добър майстор, авторът е довел нещата дотам, че читателят да се усъмни в предварителните си нагласи. В средата на романа всяко клише, уж упорито подхранвано дотогава, се трансформира неочаквано. Лошият става добър, добрият губи ореола си, човещината изпъква с цялата си нестабилност – точно като в живота. Любовта и омразата не са литературно преувеличени, те имат дълбоки корени в психологическата и историческата противоречивост на човека и времената. Байчев е успял да изгради пълнокръвни, разпознаваеми

образи. Ситуациите също са вече задушливо познати – лагерните зверства, крайностите на сталинизма, противопоставянето между интелигенцията и агресивната посредственост. Но на фона на обичайните неща излизат наяве детайлите, които се разминават с традиционните устойчиви представи. Злото и доброто изпъкват не с крайностите, а с нюансите си.

Читателят успява да види как омразният съветски офицер се превръща в носител на драматургична справедливост. Как любовната връзка изчезва под неизбежния натиск на жестоките обстоятелства. Как смъртта е избавление, а оцеляването – предателство. Въпросите за прошката и вината се раждат, получават отговори, а после тези отговори се оказват погрешни. Лаконичността на наратива е като върха на айсберг – цялата сила на внушение е скрита под повърхността, мощна и ясно доловима. Байчев е успял да метафоризира видимото, да превърне фактите в притчи, а притчите да обясни чрез образи.

Концентрирана, кратка, привидно локална и дребна история, а всъщност книгата е мащабна картина на цялото това противоречиво и ужасно време, в което всички са объркани, податливи на душевна корозия. От романа не излизаш същия, преоценката е задължителна. Трайните формули се оказват глинени фигурики.

Исторически роман, но само доколкото показва, че в тежки времена хората са принудени да разкрият истинската си същност. Тя никога не е изцяло черна или изцяло бяла, каквито са шахматните фигури. По-важно е дали си цар, или пешка, защото животът е шахматно поле, а всички ние сме направени от глина.

Силвия Недкова

*Посвещава се на тези, които никога
не напуснаха остров Персин.*

На 6 септември 1944 г. Червената армия нахлува в Царство България. Страната е окупирана. Марионетното правителство на Отечествения фронт завзема властта с въоръжен преврат.

На 20 декември същата година се приема Наредба-закон за трудововъзпитателните общежития за политически опасни лица. Хиляди българи са лишени от свобода без съдебен процес. Държавна сигурност прилага „бърза процедура“ за масово въдворяване в лагерите без предварително дознание.

Така наречените ТВО (трудоовъзпитателни общежития) са лагери със специален режим, създадени по модела на съветския ГУЛАГ.

1

Погледнати в гръб, мъжете изглеждаха като хванати за ръце. Но бяха просто строени в редица, без да се допират един до друг. Беше лятото на 1949-а.

Чу се команда. Разнесоха се откоси от шмайзери. Рояк птици излетяха от гората, подплашени от изстрелите. Краката на петимата се подкосиха почти едновременно. Те рухнаха в прясно изкопаната яма, без да издадат звук. Вдигна се облак дим, който се разстла над телата в ямата. Някои от мъжете бяха още живи – облепени в кръв, стенеха тихо.

Докато майорът се спускаше в ямата, пръстта се ронеше под огледално лъснатите му ботуши. Озовал се долу, той прекрачваше сгърчените изкривени тела. Избираше внимателно къде да стъпи, за да не се оцапа с кръв. Методично застреля с парабелума си в главата всеки, който още даваше признаци на живот.

Когато приключи, цивилният от ДС, който бе присъствал на екзекуцията, услужливо му подаде ръка:

– Другарю майор.

Цивилният го издърпа горе. Майорът поизтупа униформата си, смъкна фуражката си със син кант. Среса с гребенче сплъстената си коса. До ръба на ямата, освен цивилния, стояха още 12 униформени със сини шап-

ки, стиснали шмайзери. От нагорещените дула още се вдигаше тънък дим. Встрани, на черния път, бе спрял пращен камион ГАЗ-51, от онези, които наричаха молотовка – заради релефния надпис на предната броня, гласящ: „Автозавод им. Молотова“. Зад него бе паркиран открит джип.

– Заравяйте ги – нареди майорът.

Униформените грабнаха няколкото прави лопати, разхвърляни наоколо, и започнаха да засипват с пръст телата. Майорът погледа действията им безстрастно известно време. Отдалечи се, като внимаваше тръните и шубраците да не закачат бричовете на униформата му.

След малко вече стоеше на коларския път, до джипа. Извади кутийка цигари. Запали. Пое с наслада дима в дробовете си. Откъм гората се чуваха лопатите – зариваха ямата. Той гледаше в обратната посока – житни ниви, докдето стига погледът. Тук-там сред тъмножълтите площи се открояваха кафявите кръпки на вече ожънати ниви. Някъде далеч в полето кръжаха врани. Наоколо не се виждаше жива душа. Беше задушно.

Майорът извади четка и вакса от джипа и лъсна ботушите си, които целите се бяха напращили. На единия ботуш видя микроскопични пръски кръв. Намръщи се. Изтри ги старателно.

До него се приближи цивилният. Извади от джоба си малка, плоска манерка от посребрен метал. Предложи на майора, но той поклати глава.

– Не пия.

Цивилният отпи от манерката, загледан в житата. Недалеч имаше окосена площ с пръснати из нея купи сено.

– Обичам този мирис, на окосено сено. Напомня ми за детството.

Майорът не му отговори.

Навътре в гората униформените продължаваха да засипват с пръст ямата. Един от тях, мургаво младо момче, спря за момент, за да избърше потното си лице. Беше му горещо. Той съблече куртката си. Изведнъж долови някакво раздвижване с периферното си зрение. Чу се подрънкване на звънче. Обърна се – от шубраците беше излязла черна коза. Тя стоеше, преживяше и го гледаше.

Край гората майорът и цивилният все така стояха, зареяли погледи някъде в далечината, отвъд нивите. На хоризонта слънцето вече се скриваше. Цивилният смъкна каскета си. Изтупа го, удрайки го няколко пъти в коляното си. Извади колосана носна кърпа и избърса челото си. По нея останаха мръсни следи. Той погледна уморено майора.

– Приключихме за днес, нали?

– Не – отвърна майорът. – Остана да приберем още един.

– Защо и него не го...? – той красноречиво не довърши.

– Не. Той не е за тука. Искат го в София.

– Ще го разпитват – ухили се цивилният. – Пиши го и него закопан. Имам приятел в Четвърти софийски участък. Разправя, че ги затварят в подземията на Дома на слепите и ги държат прави по четири денонощия, докато...

– Това не е моя работа – прекъсна го майорът. – Аз изпълнявам заповеди.

– Колко хора ще ти трябват за ареста?

– Ти и един шофьор стигате. Ще отидем само с джипа.

Цивилният кимна. Погледна крадешком майора, който допуши цигарата си и я стъпка. Мълчаха. Цивилният най-накрая не се сдържа и попита:

– Как ти се струва, повтарят ли се събитията от след Девети? Нова вълна ли се задава?

Майорът го погледна със скептично изражение. Поклати глава.

– И дума не може да става – каза. – Не и в *онзи* мащаб. Тук си имаме работа с дребно прочистване. Мене ако питаш – колкото да уйдисаме на другарите в Москва.

Цивилният се ухили. Той мислеше по същия начин. Откъм гората се чу шумолене. Един от униформените си проби път през драките и изскочи пред тях.

– Другарю майор! Хванахме го! Криеше се в шубраците...

Зад него идеха други двама, които влачеха кльоцав старец. Майорът ги пресрещна. Огледа с присвити очи стареца. Той гледаше майора с неприкрит ужас. Бе видял разстрела.

– Не се бой, дядо – каза майорът. – Какво правиш в гората?

Старецът размърда устни. Проговори с усилие. Гласът му излезе пресипнал.

– Козата съм извел, на паша...

– Какво държиш?

Старецът не отговори. Стискаше в ръка платнена торба. Майорът кимна на един от униформените. Той дръпна торбата и я изтърси. От нея изпаднаха няколко диви круши и парче сух хляб. Майорът разпиля с ботуша си крушите в прахта. Пристъпи по-близо до стареца.

– Ти видя ли какво направихме в гората?

Старецът отбягваше погледа му, уплашен до смърт.

– Видя ли, те питам? – настоя майорът.

– Нищо не съм видял, гос'ин поручик – думите на стареца прозвучаха като от осъден на смърт.

– „Другарю майор“ – поправи го майорът.

– Нищо не съм видял, другарю майор – повтори едва чуто старецът. В тишината се чуваше стърженето на жътварките във високите треви. Майорът се визираше в него изпитателно.

– Можеш да си тръгваш – каза най-сетне.

Старецът го погледна с ужас. Устната му трепереше.

– Тръгвай – нареди майорът. – Върви, без да се обръщаш.

Старецът понечи да каже нещо, но така и не се реши. Поколеба се, после закрочи надолу по коларския път. Гътреше се, влачейки единия си крак, който бе куц. Майорът се провикна след него.

– И за това, дете не си го видял – никому ни дума!

Старецът продължи да куцука по прашния път. Майорът, цивилният и тримата униформени стояха неподвижно и го гледаха как се отдалечава. Старецът вървеше едва-едва, защото тоягата, с която си помагаше, бе изпаднала някъде, когато униформените го заловиха в гората. Той се поколеба, после събра смелост.

– Другарю капитан, може ли да си прибера козата? – попита, без да се обръща. В страха си дори не осъзна, че обърка чина на майора. Отговор не последва. Той направи още две-три крачки. Бе много тихо. Старецът спря – сякаш усещайки, че нещо не е наред. Обърна се.

Майорът се целеше в него с пистолета си. Дулото проблесна и се разнесе изстрел.